

De Onzichtbare Kleren van de Generaties

of

Show Me Your True Colors

Jacques A. Hagenaars

De voortdurende opeenvolging van (geboorte)cohorten, waarbij elk cohort zijn levensloop doorloopt en dat in steeds wisselende historische omstandigheden, is een belangrijk vehikel van sociale verandering. Inzicht in dit complexe proces kan enigszins verkregen worden met behulp van cohortanalyse waarin het bekende (beruchte, empiricistische) Leeftijd-Periode-Cohort (LPC)-schema wordt toegepast. Toepassing van het zogenaamde sociologisch-theoretisch begrip Generatie voegt daar nauwelijks iets of eigenlijk gewoon niets aan toe.

Uitgangspunt van een LPC-analyse is de zogenaamde Cohorttabel die verkregen wordt door een aantal cohorten gedurende minstens een deel van hun levensloop te volgen. De meest voorkomende variant van de cohorttabel is de Leeftijd x Periode tabel. De cellen bevatten de waarden van de afhankelijke variabele(n), bijvoorbeeld het percentage onkerkelijken. De kolommen worden gevormd door de tijdstippen van waarneming, bijvoorbeeld 1950, 1955, 1960 ... 1995. De leeftijdscategorieën vormen de rijen. De lengte van de leeftijdsintervallen staat in principe in een bepaalde vaste verhouding tot de Periode-intervallen, bijvoorbeeld ook vijf jaar: 20-25, 25-30, 30-35 ... 85-90. Bij gelijke periode- en leeftijdsintervallen verwijzen de diagonalen die lopen van linksboven naar rechtsonder, rechtstreeks naar de geboortecohorten; in dit voorbeeld naar de cohorten geboren in de periode 1860-1865, 1865-1870, 1870-1875 ... 1970-1975.

In de analyse van een cohorttabel spelen dus drie onafhankelijke variabelen een rol: Cohort of geboortedatum, Periode of tijdstip van waarneming, Leeftijd als de tijd verstreken tussen de geboortedatum en de periode van waarneming. Er is dus een exact verband tussen de drie variabelen: $L = P - C$. In principe geeft vergelijking van de rijen informatie over de effecten van leeftijdsverschillen, verschaft vergelijking van de kolommen inzicht in de effecten van periodeverschillen en maakt vergelijking van de diagonalen de effecten van cohortverschillen zichtbaar. 'In principe', want er zijn twee hoofdproblemen in cohortanalyse.

Allereerst is het niet eenvoudig – en zelfs onmogelijk zonder extra, in essentie niet empirisch te toetsen assumpties – de effecten van Leeftijd, Periode en Cohort uiteen te rafelen. Indien men op een bepaald tijdstip (binnen een bepaalde kolom) de rijen van de Leeftijd x Periode tabel volgt, vergelijkt men de diverse leeftijdscategorieën met elkaar. Maar tegelijkertijd behoren deze verschillende leeftijdsgroepen noodzakelijkerwijs ook tot verschillende cohorten.

Met andere woorden: in deze rijgewijze vergelijking zijn de effecten van cohort en leeftijd onontwaarbaar met elkaar vermengd. Op soortgelijke wijze worden bij een kolomsgewijze vergelijking de periode- en cohorteffecten met elkaar verward. Volgt men ten slotte diagonaalsgewijs een bepaald cohort in de tijd, dan wordt dit cohort niet alleen ouder, maar maakt het ook allerlei verschillende gebeurtenissen in de loop der tijd mee. Er vindt nu een verwarring van leeftijd- en periode-effecten plaats. De oorsprong van deze vermenging van effecten is de vergelijking $L = P - C$. Hierdoor is er in feite maar sprake van twee 'onafhankelijke variabelen'. In experimentele termen: de drie factoren kunnen niet onafhankelijk van elkaar gemanipuleerd worden. Zo is het bijvoorbeeld onmogelijk op hetzelfde waarnemingsmoment twee onderzoekseenheden met elkaar te vergelijken die dezelfde leeftijd hebben, maar op een verschillend tijdstip zijn geboren (tot twee verschillende geboortecohorten behoren). De 'oplossing' van dit probleem kan alleen gevonden worden door op een of andere wijze de exacte gelijkheid $L = P - C$ te doorbreken (bijvoorbeeld door – liefst op theoretische gronden – twee of meer leeftijdsklassen of cohorten samen te voegen).

Maar zelfs indien men erin slaagt via extra assumpties in technisch-correcte zin de effecten van de Leeftijd, Periode en Cohort op de afhankelijke variabele te ontwarren, dan nog zijn de moeilijkheden niet over. Immers, de operationele variabelen Tijdstip van Waarneming (P), Geboortedatum (C) en Tijd Verstreken Sinds Geboortedatum (L) zijn vanuit een inhoudelijk-theoretische gezichtshoek zelden of nooit interessant. Via Periode wil men in feite de invloed achterhalen van de talloze en veelsoortige klein- en grootschalige gebeurtenissen die op of tussen de tijdstippen van waarneming plaatsvinden. Met Leeftijd worden al die biologische, psychische en sociale processen bedoeld die met 'opgroeien' en 'ouder worden' samenhangen. De term Cohort verwijst naar de samenstellingskenmerken van een cohort (grootte, man/vrouwverhouding, opleiding etcetera), maar ook naar periode-effecten en wel naar de effecten van gebeurtenissen die plaatsvonden vóór het eerste waarnemingstijdstip en een bepaald cohort blijvend beïnvloed hebben en naar de interacties tussen Periode en Leeftijd: cohorten maken bepaalde gebeurtenissen in een bepaalde fase van hun levensloop mee en dezelfde gebeurtenis kan zodoende een andere, blijvende invloed hebben op het ene dan op het andere cohort. P, L en C zijn dus operationele variabelen die ieder op zich verwijzen naar een achterliggende verzameling van (theoretische) variabelen die elkaar minstens gedeeltelijk overlappen wat betreft betekenis.

Het nut van cohortanalyse via het LPC-schema is dus noodzakelijk beperkt. Het is een bot, onhandig instrument dat vooral explorerend gebruikt kan worden om enig zicht te krijgen op de theoretisch interessante factoren die verbonden zijn aan het proces van generatievervanging. Het nauwgezet bestuderen van de cohorttabel vanuit diverse perspectieven kan de onderzoeker op het spoor zetten van de onderliggende variabelen die belangrijk zijn ter verklaring van sociale veranderingen en zo kunnen vooral ook belangrijke misverstanden voorkomen worden. Ter illustratie: uit cross-sectionele analyses naar religiositeit waarbij men op een bepaald tijdstip leeftijdsklassen vergelijkt volgt: hoe ouder, hoe religieuzer. Uit longitudinale analyses waarbij men een bepaald cohort in de tijd volgt, blijkt: hoe ouder, hoe minder religieus. De eerste analyse vermengt leeftijd- en cohorteffecten; de tweede leeftijd- en periode-effecten. Een

uitgebreidere bestudering van de cohorttabel levert wellicht nog meer inzichten op. Maar in ieder geval vermijdt men door hantering van het botte instrument van de cohortanalyse al te eenvoudige en te oppervlakkige 'empirisch gefundeerde' conclusies over de relatie levensloop-religiositeit, iets wat met toepassing van alleen cross-sectioneel of alleen longitudinaal onderzoek niet mogelijk is.

In hoeverre kan cohortanalyse theoretisch verrijkt worden door toepassing van het begrip Generatie? In veel 'generatie-analyses' fungeert de term Generatie in feite niet anders dan het operationele begrip Cohort, zoals hierboven omschreven. (Soms wordt de term generatie ook gebruikt voor wat hierboven als het operationele begrip Leeftijd aangeduid is.) Het gebruik van het begrip generatie heeft dan uiteraard ook dezelfde voor- en nadelen, dezelfde mogelijkheden en onmogelijkheden als hantering van het begrip Cohort (Leeftijd). Hoewel beide begrippen dan in principe uitwisselbaar zijn, verdient toch het gebruik van de term cohort de voorkeur boven hantering van de term generatie. Cohort verwijst in tegenstelling tot Generatie als vanzelf naar alle bovenvermelde complexiteiten van de cohortanalyse. Juist vanwege de – in dit geval zeker onterechte – theoretische connotaties van het begrip Generatie, lijkt een verklaring in de zin van 'generatie-effecten' op zich voldoende en vergeet men al te gemakkelijk dat het gaat om verzamelingen achterliggende variabelen die elkaar wat betreft betekenis deels overlappen.

Soms definieert men de term Generatie iets theoretischer door deze op te vatten als een samenvoeging van bepaalde opeenvolgende jaarcohorten. Er is geen sprake van vaste geboortecohorten van bijvoorbeeld vijf jaar, maar men hergroepeert de jaarcohorten in bijvoorbeeld een generatie van zeven jaar, een van zeventien, een van twaalf enzovoort. De jaarcohorten binnen een bepaalde generatie worden geacht bepaalde kenmerken gemeen te hebben en af te wijken van de jaarcohorten die bij een andere generatie zijn ingedeeld. Soms vindt de generatie-indeling plaats aan de hand van slechts één kenmerk, vaak wordt aangenomen dat dezelfde generatie-indeling geldt voor een veelheid van (samenhangende) kenmerken. De houdbaarheid van deze generatiebenadering is vooral een empirische kwestie: verklaart generatie als de 'ingedikte' cohort-variabele net zoveel van de variantie van de afhankelijke variabele(n) als de oorspronkelijke jaarcohortenindeling? Vertonen de samengevoegde jaarcohorten inderdaad de verwachte kenmerkende overeenkomst en is die overeenkomst sterker dan met de jaarcohorten van andere generaties of is de samenvoeging vanuit de empirie bekeken volstrekt willekeurig? Bestaan inderdaad de veronderstelde samenhangen tussen de kenmerken en onderscheiden de generaties zich ook van elkaar volgens de veronderstelde clusters van kenmerken? Helaas worden deze vragen zelden via systematisch empirisch onderzoek beantwoord. En als het wel gebeurt, is het antwoord negatief. Net als Schoonheid bestaan de Generaties vooral in 'the eye of the beholder'. Vreemd is dit natuurlijk niet. Mensen worden nu eenmaal niet in groepen cohorten geboren of sterven groepsgewijs, maar er is sprake van een dagelijkse continue in- en uitstroom en van het meemaken van een onafzienbare veelheid van persoonlijke, lokale en (inter)nationale gebeurtenissen vanuit een zeer grote diversiteit van sociale posities.

Maar wellicht is dit alles veel te praktisch en te empiricistisch gedacht. Wellicht is Generatie een belangrijk theoretisch begrip, zoals Sociale Klasse. Een uitermate fraai overzicht van de theoretische betekenis van het begrip Generatie is in 1975 door Cobben gegeven (doctoraal-scriptie Sociologie KUB; Sociale Wetenschappen, jrg. 20, nr.1). Allereerst is er de positivistisch/functionalistische benadering, met genealogische ondertonen. Generaties zijn in feite leeftijdsgroepen die elkaar opvolgen en op enig moment om de macht strijden. In essentie gaat het om steeds dezelfde opvolgingsprocessen waarbij de jongeren worden zoals de ouderen, eenmaal in die leeftijd fase aangeland. Het begrip generatie verwijst dus niet naar een eigen entiteit en identiteit. Dat gebeurt wel in de romantisch-historische benadering, waar het generatie-eigen, subjectief beleven van de historische gelijktijdigheid voorop staat. Als de generatietheoreticus wordt altijd Mannheim genoemd. (Een uitzondering vormt Nerina Jansen die zich in 'Generation Theory' (1975) baseert op het werk van Ortega y Gasset en vooral Marias.) Mannheims ideeën hebben veel gemeen met die van de romantisch-historici, maar kunnen ook in diverse opzichten beschouwd worden als een integratie van de beide hoofdbenaderingen. De kern van zijn 'theorie' bestaat erin dat hij onderscheid maakt in 'soorten' generatie. Allereerst is er generatie als Generationslagerung: het gelijktijdig geboren worden houdt een gemeenschappelijke locatie in de maatschappelijk-historische ruimte in. Deze gemeenschappelijke locatie geeft de mogelijkheid van een Generationszusammenhang, waarbij er sprake is van het ervaren van een gemeenschappelijke positie en van gemeenschappelijk gedrag. Ten slotte kan hierop voortbouwend een Generationseinheit ontstaan waarbij er sprake is van een diepe culturele verbondenheid tussen de leden van een generatie. Mannheim voegt hier nog een 'socialisatie-hypothese' aan toe: met name de gebeurtenissen in de gevoelige jaren van de (laat)puberteit zijn generatievormend.

Er is hier sprake van een uitermate rudimentaire theorie. Het is meer een onderscheid in drie fasen waarbij niet echt uitgewerkt wordt onder welke sociale omstandigheden van de ene fase in de andere overgegaan wordt en wat de sociale consequenties van een en ander zijn.

Dit generatiebegrip is zeker niet te vergelijken met het theoretische begrip sociale klasse (iets wat Mannheim en anderen graag en veelvuldig doen). Klasse- en statutheorieën gaan uit van posities op theoretisch-belangrijke dimensies zoals eigendom, macht, bezit, status, toegang tot economische en culturele hulpbronnen etcetera. De competitie om de bevoorrechte posities en de sociale regulering hiervan vormen krachtige verklaringen van sociaal gedrag. Iets soortgelijks wordt niet teruggevonden in generatietheorieën, niet bij Mannheim, niet bij de vele latere generatietheoretici. Hoe verloopt de standaard generatie-analyse? Men rekent degenen die in hun gevoelige jaren waren rond een bepaalde belangrijke 'gebeurtenis' (oorlog, economische bloeiperiode enzovoort), tot dezelfde generatie. Deze generatie wordt dan een aantal typische kenmerken toegeschreven op allerlei gebied en van allerlei soort. En er wordt een boeiend etiket opgeplakt (opbouwers, flower power generation, de postmoderne generatie enzovoort). Veel bezwaar tegen deze morfologie van de samenleving is er niet, althans niet indien empirisch nagegaan wordt of de veronderstelde kenmerken inderdaad aanwezig zijn, indien de vergelijking en de inrichting van de generaties systematisch langs dezelfde lijnen verloopt en vooral: indien de aandacht zich met name richt op de onderliggende 'echte' sociale

mechanismen waardoor mensen bepaalde opvattingen krijgen of bepaald gedrag vertonen. Kortom, indien de etiketten echt als etiketten gehanteerd worden, als een handige manier om een complexe werkelijkheid verkort weer te geven en niet als een aantal onderscheidingen die op zich al en zonder meer theoretisch zinvol zijn. En dat nu lijkt in belangrijke mate een probleem te zijn. Mannheim heeft het begrip een theoretische respectabiliteit gegeven die negatief dreigt uit te pakken. De morfologie wordt als verklaring opgevat, die op zich genoeg is en niet als verwijzing naar de eigenlijke fenomenen waarin we als sociale wetenschappers geïnteresseerd zijn (of zouden moeten zijn).

Waar het begrip cohort herkenbaar operationeel en leeg is en schreeuwt om de noodzakelijke invulling, lijkt het begrip generatie – hoewel even arm – inhoudsrijk en vanuit zichzelf veelbetekenend en verklarend. Daarom is het empiricistische, operationele begrip Cohort nuttiger en richt het in ieder geval minder schade aan dan het schijnbaar theoretisch rijke begrip Generatie. Keizer Generatie loopt uiteindelijk in zijn onderbroek op straat. Of wellicht bij betere beschouwing: hij draagt een spiegeltjeskleed dat, zij het op schitterend-bonte, verleidelijke wijze, slechts de kleuren van de allesbepalende omgeving weerspiegelt, deze met elkaar vermengt en hopeloos verwart.